

LA CONSTRUCCIO DE L'ESPAI RURAL AL BAIX EMPORDA

L'anàlisi de les transformacions del territori com a
base per a la definició de criteris d'ordenació.

Tesi Doctoral presentada en el

Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori

E. T. S. d'Arquitectura de Barcelona

UNIVERSITAT POLITECNICA DE CATALUNYA

per ANTONI AGUILAR I PIERA

Director de la tesi:

Dr. JOAQUIM SABATE I BEL

Girona, estiu de 1993.

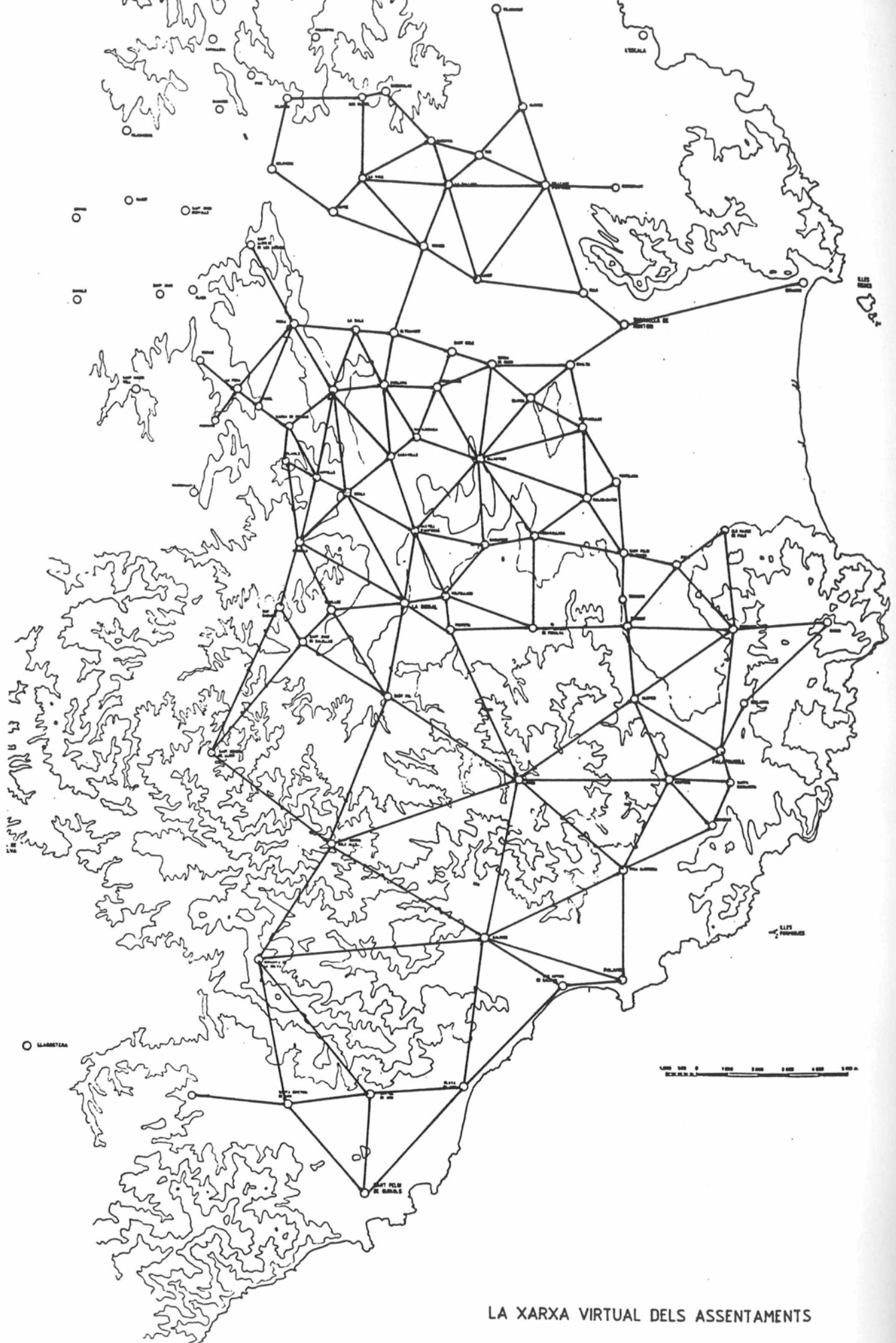
2. 3. 2 Estructura d'organització de l'espai.

La localització majoritària dels nuclis accentuant les inflexions topogràfiques i la referència que aporta el seu paper de fita territorial ens suggereix la presència d'un sistema que introdueix un canvi d'escala amb relació a la pauta de gra petit definida pel sistema d'accés, molt diversificat i basat, com hem vist, en la superposició de dues directrius fonamentals (lateralitat-centralitat), que relliguen els assentaments.

En aquest sentit ens proposem introduir els elements que possibilitin una via d'interpretació del territori, des d'una gradació de lectures que implícitament incorpori diferents mesures de compartimentació, (sistema d'assentaments, xarxa d'accés-divisió del sòl). Cal però avançar que la lectura des de les implicacions estructurals d'aquests elements en l'anàlisi que farem distorsionarà aquella gradació que en principi intuïem ben sistematitzada, en aquest sentit el desenvolupament de la recerca d'unes lògiques (cap III) revelarà, com veurem, més explícita la definició d'uns ordres parcials vinculats a cada element que la concreció de pautes globals per agregació de sistemes.

Entenem però convenient per a la interpretació constructiva que aquí fem, disposar d'un instrument de comparació-gradació amb els altres sistemes i així realitzem la lectura des de la construcció d'una xarxa virtual induïda a partir de la connexió de nuclis immediats, amb nus en cadascun d'ells, dibuixada reproduint l'esquema d'enllaços reals corresponents a traces clares i permanents, com a criteri de selecció de branques de la xarxa. Això ens permet definir un relació de distàncies, no exempta d'un grau d'aproximació, tota vegada que la gran diversitat i en alguns casos duplictat de connexions que coneixem des del sistema d'accés dificulta la prioritització dels recorreguts.

El resultat és una xarxa amb escales de relació variables en funció de les aptituds físiques del terreny, que presenta la màxima constant en els sectors d'alternança pla-pendent (transició del pla al massís i corredors territorials), on assoleix valors prop dels 2.000 m. entre nuclis, amb mínims de 700-800 m. i màxims de 3.000 m. en sectors de pendent menys acusat, que augmenta a 3.500 m. en punts del corredor Palafrugell-Palamós. Les penetracions al massís produeixen un canvi d'escala obvi, que arriba a doblar aquells valors.

LA XARXA VIRTUAL DELS ASSENTAMENTS

Els factors que introdueixen discontinuïtats en el model són, d'una banda, la interposició puntual d'un veïnat o un agrupament de masos en els recorreguts, que incorpora una subdivisió de la trama amb les seves pròpies connexions als nuclis que l'envolten; d'altra banda, la presència del riu Ter que interromp el sistema, i és superat solament en dos punts, i la plana d'inundació ocupada exclusivament per una mínima dispersió de masos.

La xarxa identifica la distribució de densitats d'implantació, a la vegada que ens aporta un grau de compartimentació virtual del sòl, que ens posarà en relació cada àmbit amb les seves subsegüents fragmentacions.

(Vegeu el plànol de xarxa virtual sobre base topogràfica en el qual es fan evidents les alteracions de la trama definida pels assentaments, amb relació a les característiques morfològiques del territori. El sistema de xarxa que es manifesta fortament homogèni per sectors, ens remet al model definit per W. Christaller segons la teoria dels llocs centrals, model que utilitzarem en el capítol III en el qual aproximarem la lògica que pauta els assentaments, des de l'anàlisi en detall per a l'àrea de transició que concentra el major nombre d'elements.)

2. 3. 3 La posició dels masos.

L'observació en detall del sistema dispers que caracteritza l'establiment de l'hàbitat al Baix Empordà i la simultània presència de masos i nuclis, amb forta intensitat en les àrees de transició i en els corredors territorials, revela la seva compartida responsabilitat com a instruments d'organització de l'espai rural, i s'implica de forma complementària en la construcció del territori i en la formalització de fites de referència i domini.

Es des de la presència del mas en l'interval entre nuclis que identificarem seqüencialment els recorreguts, tota vegada que l'equivalent posició dels masos i els pobles accentuant els punts alts i les inflexions del terreny formalitza una successió de fites a les quals s'adapta la traça dels camins en la seva funció de relligat de nuclis que a la vegada els connecta amb els masos.

Aquesta pauta d'interval es perd en els buits de la plana d'inundació i en la conca oberta dels rius, així com en el massís on el model d'ordre, el defineix l'establiment de l'hàbitat de forma aïllada o agrupat en masos implicats en la clariana, des d'una pauta a gran escala.

Aquell model constructiu fruit de la imbricació poble-camí-mas presenta però, importants discontinuïtats en la implantació, conseqüència de l'ostensible polarització que exerceix el nucli sobre l'establiment dels masos. En concret volem destacar de forma explícita que l'observació sobre el plànol global d'implantacions i sobre fotografia aèria ens permet detectar la presència de concentracions d'unitats prop del nucli, o de forma aïllada donant lloc al que hem anomenat veïnats, que alliberen d'ocupacions els espais intersticials. Cal precisar que l'observació s'ha fet simultàniament amb comprovació sobre el terreny, de forma que en la localització de les unitats edificades, han estat excloses les granges aïllades i els establiments vinculats a altres usos.

Les agrupacions abasten àmbits que oscil·len entre els 600 i els 1.200 m., que posats en relació amb la pauta entre nuclis (2.000-3.500 m.) ens donen la mesura de la importància de les discontinuïtats, del 50% o superiors d'aquella pauta.

(Hem dibuixat el detall d'implantació de les unitats d'hàbitat-producció, per a major comprensió de la pauta polaritzada que hem detectat. El referent es basa en un sector de la transició molt significatiu per la concentració d'unitats que conté, sector que utilitzem repetides vegades en el treball en la definició del detall constructiu que identifica el territori.)

LA DISPERSIO DISCONTINUA DELS MASOS

La clara dependència en la posició del mas respon a un model que té més a veure amb una estructura de pobles en disseminat, que amb un sistema recolzat sobre la dominant presència del mas i les seves terres.

La uniformitat en la fragmentació del sòl que suporta les cadències d'establiment és una mostra de la pèrdua del valor omnipresent que té el mas com a unitat d'ocupació i aprofitament del sòl en aquest territori, en contra del que succeeix en altres àmbits. Això, sense perjudici del decisiu paper que aquí, com a la resta de l'àmbit rural català, exerceix el mas com a unitat tècnico-econòmica bàsica d'extracció d'aprofitaments agraris.

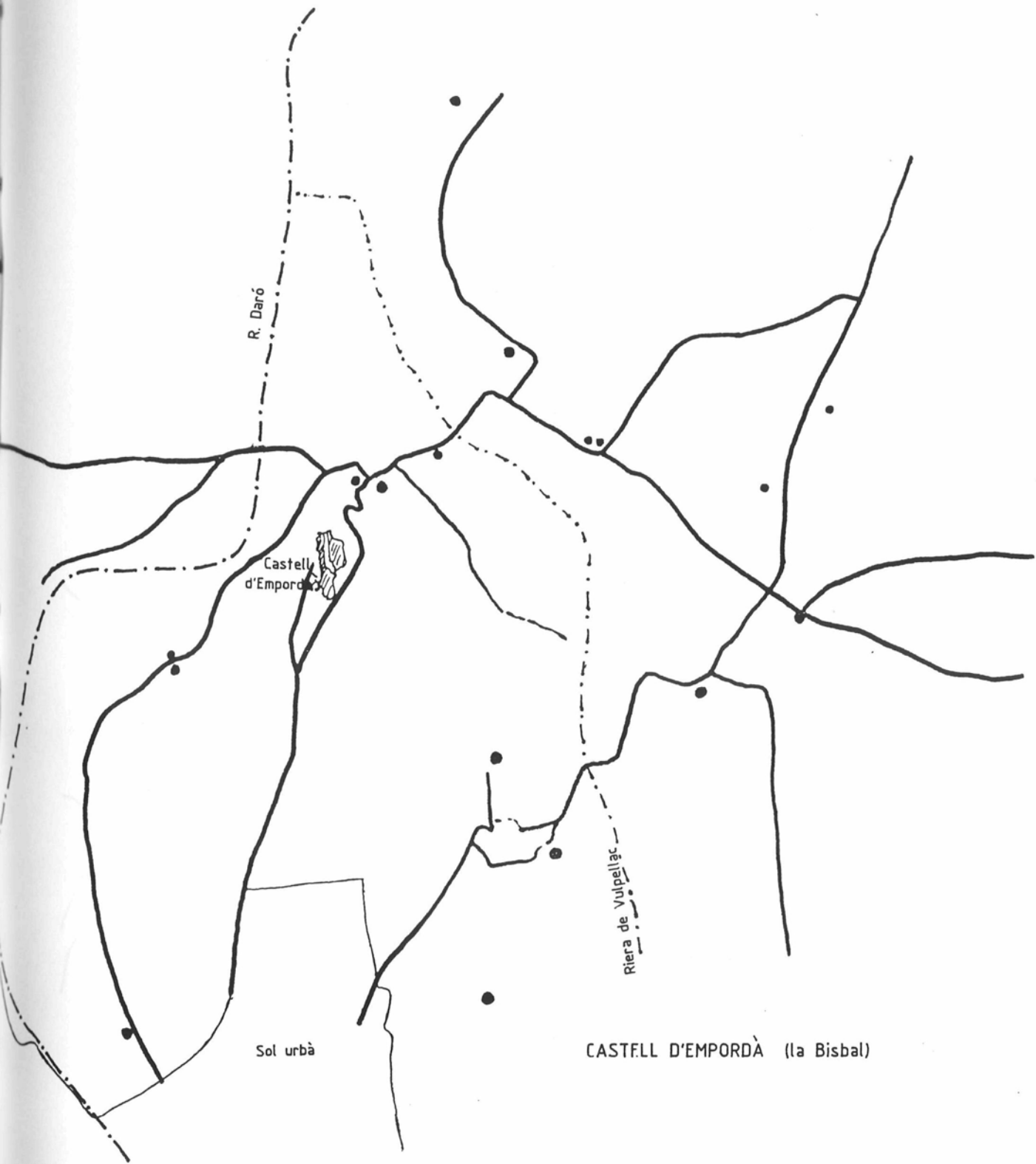
Entenem que aquesta característica dominant de la transició empordanesa es produeix per la conjunció de factors com l'alt grau d'humanització d'un territori que concentra els seus actius en aquest àmbit. Es tracta com hem vist d'un territori en terres de pas, insegur, inestable per la seva formació recent, i d'alts rendiments atesa la qualitat dels sòls. La distribució de les terres del mas que veurem en les properes pàgines i en l'apartat següent, dedicat a la fragmentació del sòl, on s'evidenciarà l'equivalent relació amb les terres dels actius vinculats al nucli o al mas, ens aportaran elements de confirmació d'aquesta estructura.

El detall revela un sistema basat en la posició dels masos a peu de camí, formant un rosari que permet recórrer la majoria de les unitats en un sol itinerari. Les edificacions es situen en les inflexions, i alliberen el fons del vessant on es concentren les terres de millors aprofitaments.

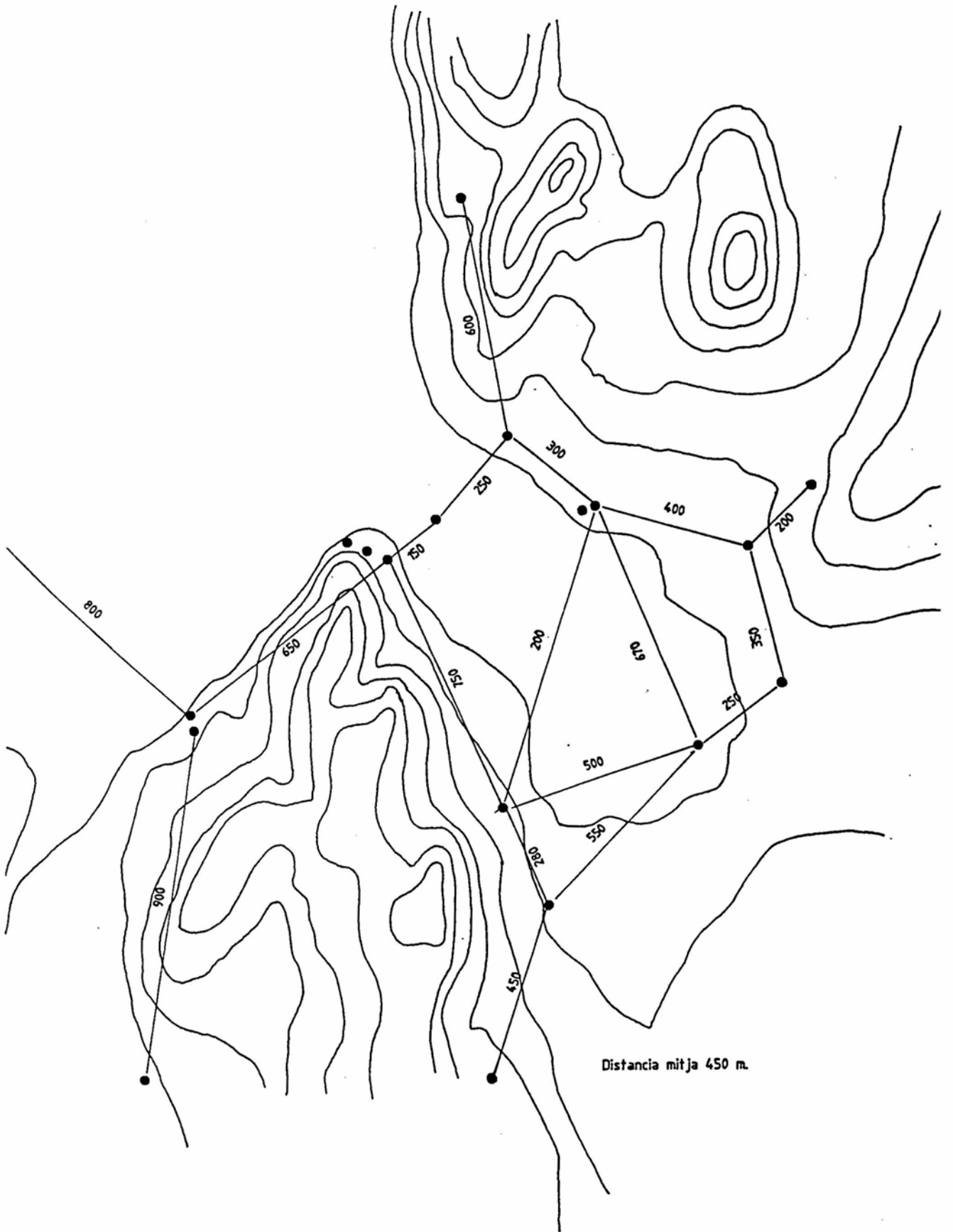
Les distàncies entre masos amb valors dominants que oscil·len entre 250 i 800 m. en l'exemple que extractem (Castell D'Empordà) il·lustren la forma de nucli en disseminat, amb una interrelació efectiva entre les unitats, lluny de l'estructura polaritzada per la presència destacada del mas aïllat, idea que sovint s'associa en l'espai rural al concepte de mas com a unitat bàsica d'hàbitat-producció.

La idea d'implantació aïllada es vincula pròpiament a les terres més estables del massís, on un esquitxat d'unitats perfila l'explotació forestal, entre les quals s'intercalen els agrupaments en les clarianes producte del procés de fer artiga que accentuen els replans.

(vegeu en l'agrupament de masos vinculats al nucli de Castell d'Empordà, la posició i les pautes de relació de les unitats que es recolzen a ambdós vessants de la riera de Vulpellac.)

DISTANCIA ENTRE MASOS

2. 3.4 Les terres del mas.

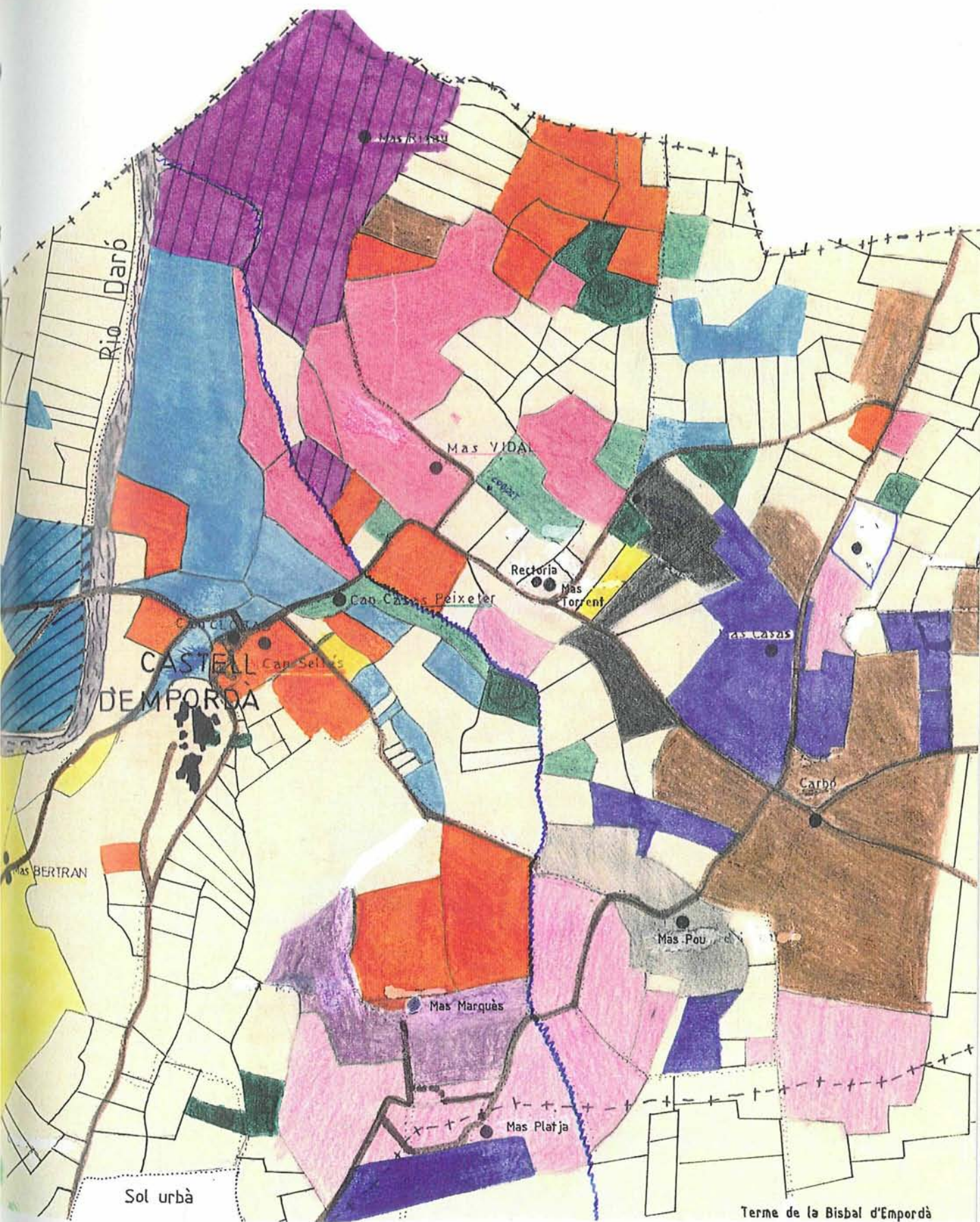
L'anàlisi cadastral de les superfícies vinculades al mas s'afegeix a les afirmacions introduïdes en aquest apartat, referents a la pauta de relació entre les unitats d'hàbitat i l'ocupació de terres, en el sentit de ratificar una presència compartida amb els actius pertanyents al nucli.

Les peces de terra del mas es presenten desagregades en unitats integrades en el mosaic de gra menut que caracteritza el sector, amb escasses unitats rellevants quant a dominància superficial o posicional, fins i tot per aquella que conté l'edificació principal. La dispersió de la propietat s'accentua aïlladament amb la presència de peces que abasten àrees allunyades formant unitats discontinües. En la mateixa línia, la localització indistinta a ambdues bandes dels camins de les àrees vinculades al mas fa que sovint es perdi la continuïtat en les àrees conreables. Amb tot, cal puntualitzar la permanència del model bàsic "casa + terres", en el qual l'edificació principal sol ocupar un lloc en les peces de major grandària, o es situa en el sector de major continuïtat entre les unitats.

L'exemple que adjuntem, corresponent al sector La Bisbal-Castell D'Empordà, és significatiu amb relació a l'ocupació de sòl per terres dels masos enfront del total parcel·lat. La distinció de cada unitat en el plànol global i de forma aïllada ens permet interpretar els graus de dispersió amb què s'incorporen en el continu parcel·lat.

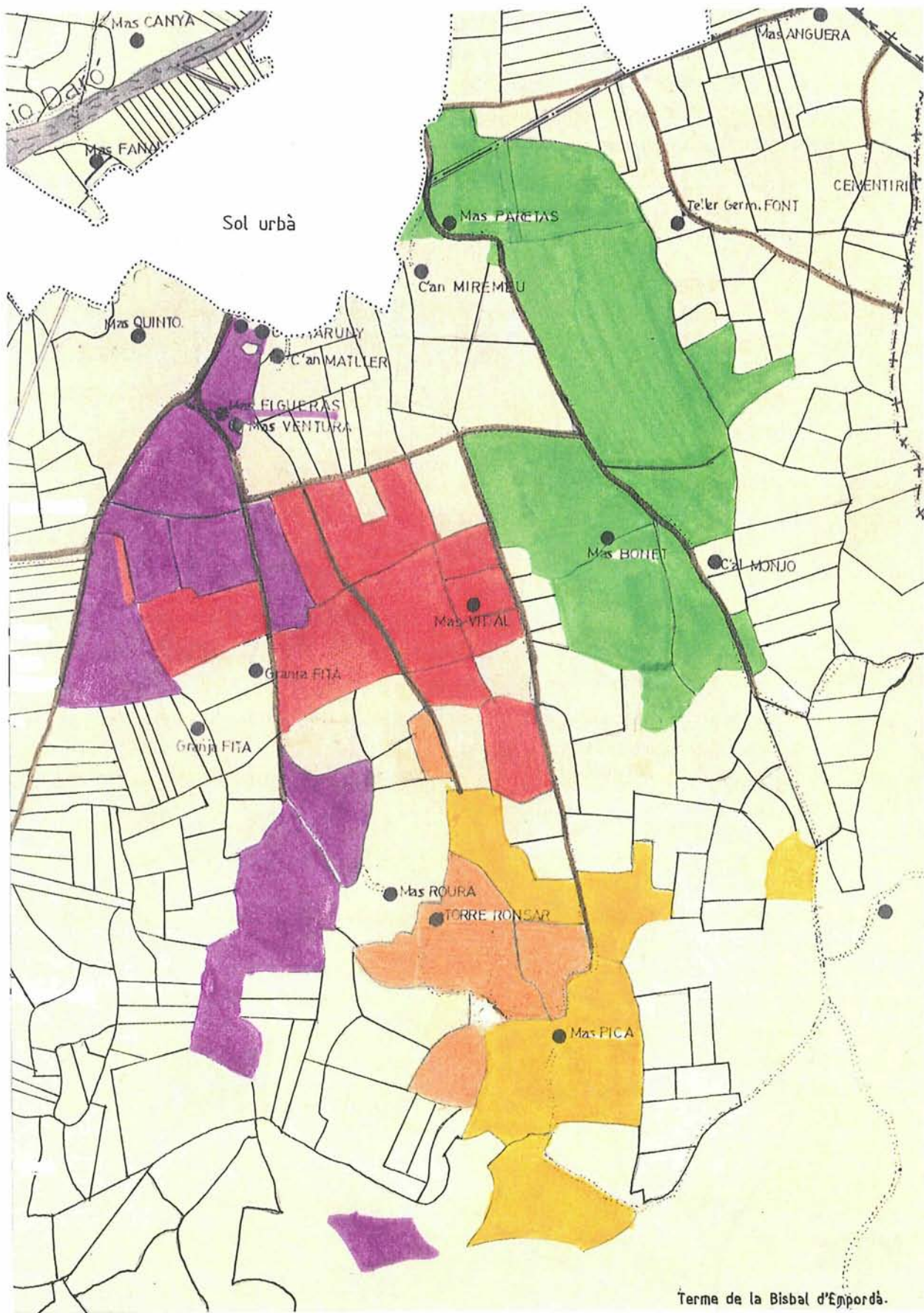
(vegeu a les planes següents per al terme de La Bisbal que incorpora Castell d'Empordà, el buidat que hem fet de les dades cadastrals amb relació a les terres pertanyents als masos que inclou.)

En l'actualitat el mas com a unitat d'explotació en un sector agrari en recessió es veu sotmès a processos contradictoris de transformació segons els casos; així trobem unitats que incorporen terres en règim de lloguer per tal de garantir taxes mínimes de rendibilitat de l'explotació, incorporació lligada majoritàriament a un augment en la dispersió a la qual ens hem referit, i masos que es destinen a usos aliens a la pagesia, mitjançant la venda dels elements edificats, amb la segregació prèvia dels àmbits reduïts que els suporten, i sovint les terres disponibles per al conreu resten en mans d'altres explotacions.

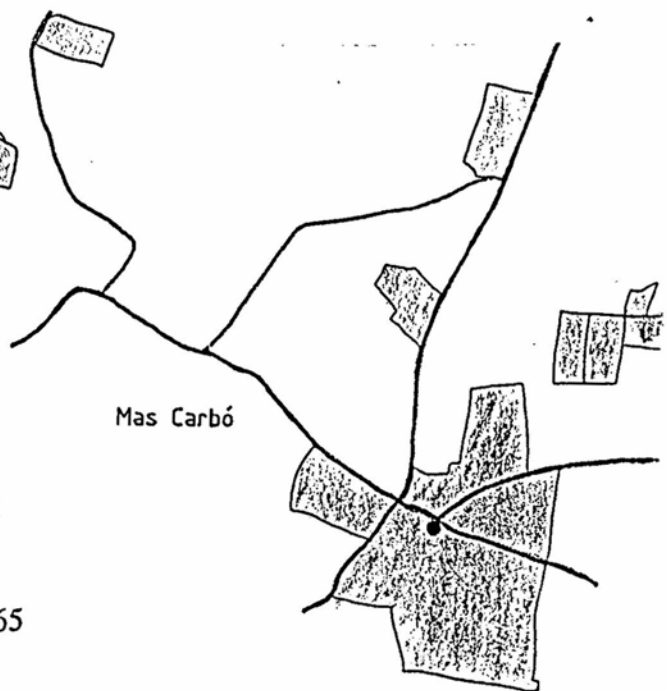
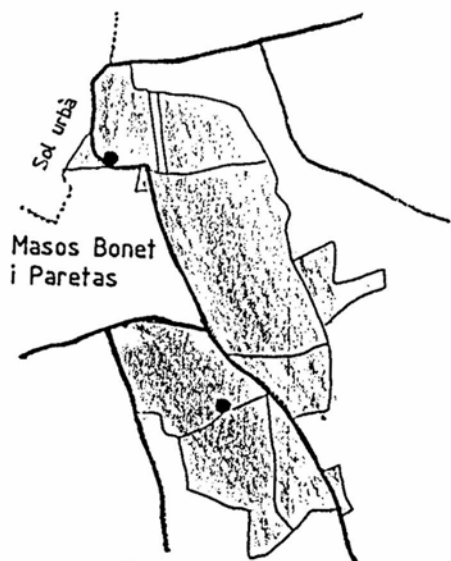
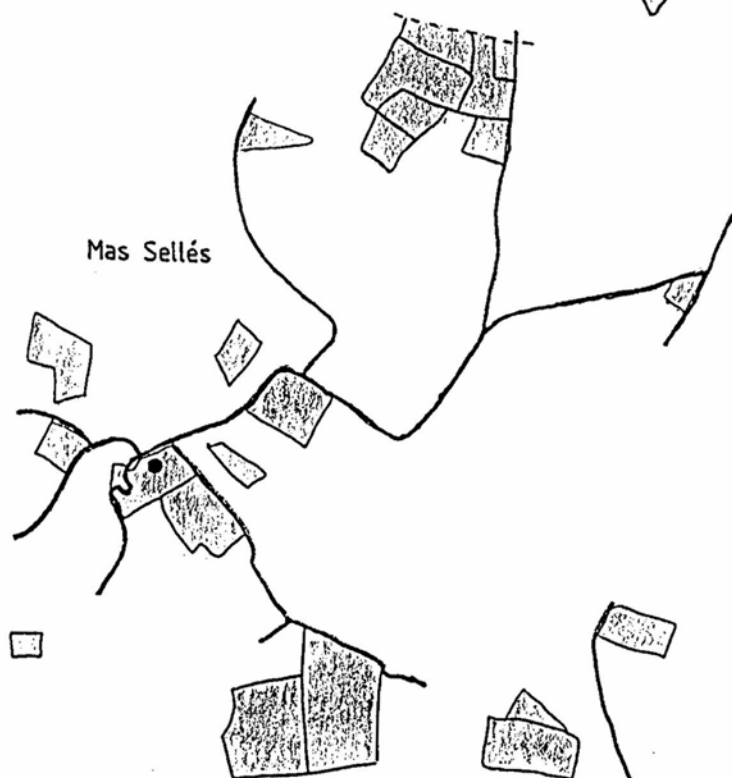
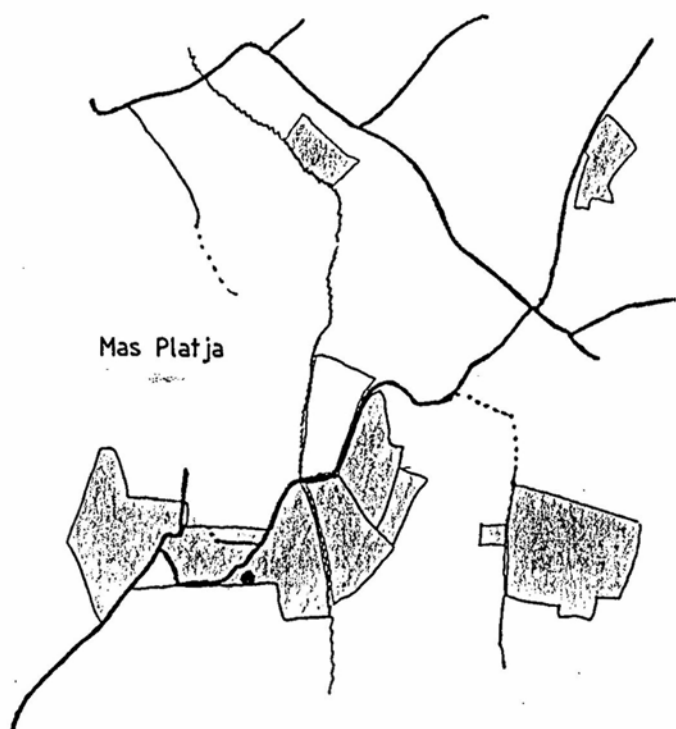
LES TERRES DELS MASOS

La distinció de colors correspon a cada unitat de propietat.

LES TERRES DELS MASOS

La distinció de colors correspon a cada unitat de propietat.

LES TERRES DEL MAS

La responsabilitat compartida en la formalització de pautes d'organització del sòl, per part d'actius pertanyents als diferents tipus d'assentaments, a la qual ens hem referit abans, i que Y. Barbaza reconeix com la implicació simultània del mas, el veïnat i el nucli en la construcció de l'espai, confirma d'alguna forma el que ja hem indicat en altres parts del treball, amb relació a que ens trobem enfront d'un territori de base eminentment agrària, que vincula la seva pròpia artificialització exclusivament a aquest aprofitament del sòl.

Les alteracions incorporades com a resultat d'altres activitats són transformacions recents que, per poc assimilades, impliquen més superposició d'estructures que elements d'identificació i formalització territorial.

Del contingut del present apartat, podem concloure que a banda de la valoració assolida d'aquest element de transformació, sobre la base de les pautes de localització, formes d'assentament i ordres d'interrelació entre els seus components, entenem que cal destacar l'aportació que implica en tant que configurador d'una lògica d'organització de l'espai rural, que respon a pautes d'homogeneïtat seqüencials directament relacionades amb la morfologia del suport, en les que s'impliquen simultaniament totes les formes d'assentament; lògica que esdevindrà decisòria alhora de formalitzar (en el capítol III), un model de referència en el que recolzarem teòriques operacions de transformació. De fet en el capítol esmentat s'abordarà l'exemplificació puntual de la utilització dels elements de la construcció que aquí analitzem.

2. 4 La fragmentació de l'espai.

Els elements de la construcció del territori que hem introduït en els apartats anteriors ens han suggerit ordres d'interrelació territorial i una divisió de l'espai a gran escala, en el si de la qual s'esdevé l'acció fragmentada a petita escala vinculada als usos del sòl, que l'home incorpora per fer rendibles les terres, adaptar les superfícies a les aptituds naturals del terreny i acotar l'àmbit de referència de la seva activitat.

El que ens proposem ara és l'anàlisi del mosaic que emplena l'interstici definit per aquella divisió com a conseqüència de l'acció fragmentària, entenent quins són els graus d'artificialització del sòl incorporats, les tècniques constructives d'estabilització de les peces i les implicacions territorials del mosaic resultant.

Analitzarem la fragmentació incorporada en l'espai com a element d'alteració d'unes condicions naturals, inductor de formes en el sòl, en altres paraules, com a "element de la construcció del territori" i que, amb finalitats productives, funcionals o de domini, formalitza la imatge en mosaic de peces encaixades que coneixem com a més evident i perceptible en l'àmbit rural.

Es tracta d'entendre les característiques d'una divisió del sòl, que no es presenta suggerida o induïda, a la manera en què ho fa aquella partició a gran escala, sinó efectiva i amb finalitats d'adaptació de les superfícies a les capacitats de l'home per extreure'n aprofitaments i a les qualitats intrínseques del territori.

Es des de la percepció intuïtiva del territori, esquitxat de camps de conreu, que introduïm el títol de fragmentació i no divisió, i que en el nostre cas podria agregar l'adjectiu de "menuda", i deixar palesa la referència a aquella altra divisió que des de l'accés o la polarització dels assentaments ens pauta l'espai a escales superiors i també menys evidents, en el benentès que la qualitat de menuda aplicable, com veurem, en molts àmbits del territori baixempordanès, no serà rigorosa en sectors del massís i així mateix no seria exportable a altres àmbits.

El que ens interessarà en aquest capítol, a més de la definició de pautes de fragmentació, és la qualitat o els continguts de les línies de divisió, en tant que expressen l'opció constructiva de l'element que analitzem.

La primera qüestió que ens plantejem és entendre quin és l'objectiu de la fragmentació, o què és el que l'home trosseja damunt el territori. En aquest sentit, coincidint amb la referència que en fa X. Eizaguirre (Tesi Doctoral-1990,pàg. 87-111), podem diferenciar primer les unitats superficials que es defineixen en el sòl, sobre la base del treball d'extracció d'aprofitaments en funció del tipus de conreu i de la pròpia capacitat dels agents que hi intervenen.

D'altra banda l'home fragmenta per tal de consolidar tinences o dominis (unitat de propietat), fet que suggereix una divisió estable basada en el procés de lenta alteració dels règims de tinença en estructures agràries.

Finalment hem d'entendre el trossejament com la resposta a l'objectiu d'adaptar les superfícies útils a les constants alteracions del relleu, sobre la base del diàleg permanent amb les característiques del sòl. Ens referim a la necessitat de mantenir unes condicions òptimes de fertilitat, com a causa de la definició d'unitats de conreu o de treball, que amb la seva adequació minuciosa a la topografia, a l'aigua, a l'accés i a l'orientació, conformen el mosaic que fa rendibles les terres i dibuixa l'interstici definit des de la implantació dels altres sistemes de la construcció del territori.

Hem vist doncs les condicions bàsiques de fragmentació del sòl, recolzades en raons de treball, de tinença, i d'aptituds físiques que, com veurem, es revelen molt coincidents en el nostre territori amb lleugeres distorsions motivades per l'adaptació superficial d'unitats concretes en les zones de relleu alterat.

El resultat és la formalització en l'espai d'un descomposat en unitats de superfície que s'adapten a aquells objectius, es diferencien per criteris de textura i de límit i s'estructuren en ordres pautats en funció de les qualitats i les opcions del lloc.

Reprement el que dèiem en el capítol I, amb relació al recolzament de l'activitat agrària en unitats tècnico-econòmiques que anomenàvem explotacions, basades en unitats superficials i en instal·lacions, ens suggereix la idea d'un nou objectiu en la fragmentació, que malgrat tot no considerarem en la nostra anàlisi tota vegada que l'entendem basat estrictament en termes de producció i que, recolzat sobre les altres delimitacions, no representa en si mateix una fragmentació física i perceptible del sòl.

2. 4. 1 Expressió de l'espai fragmentat.

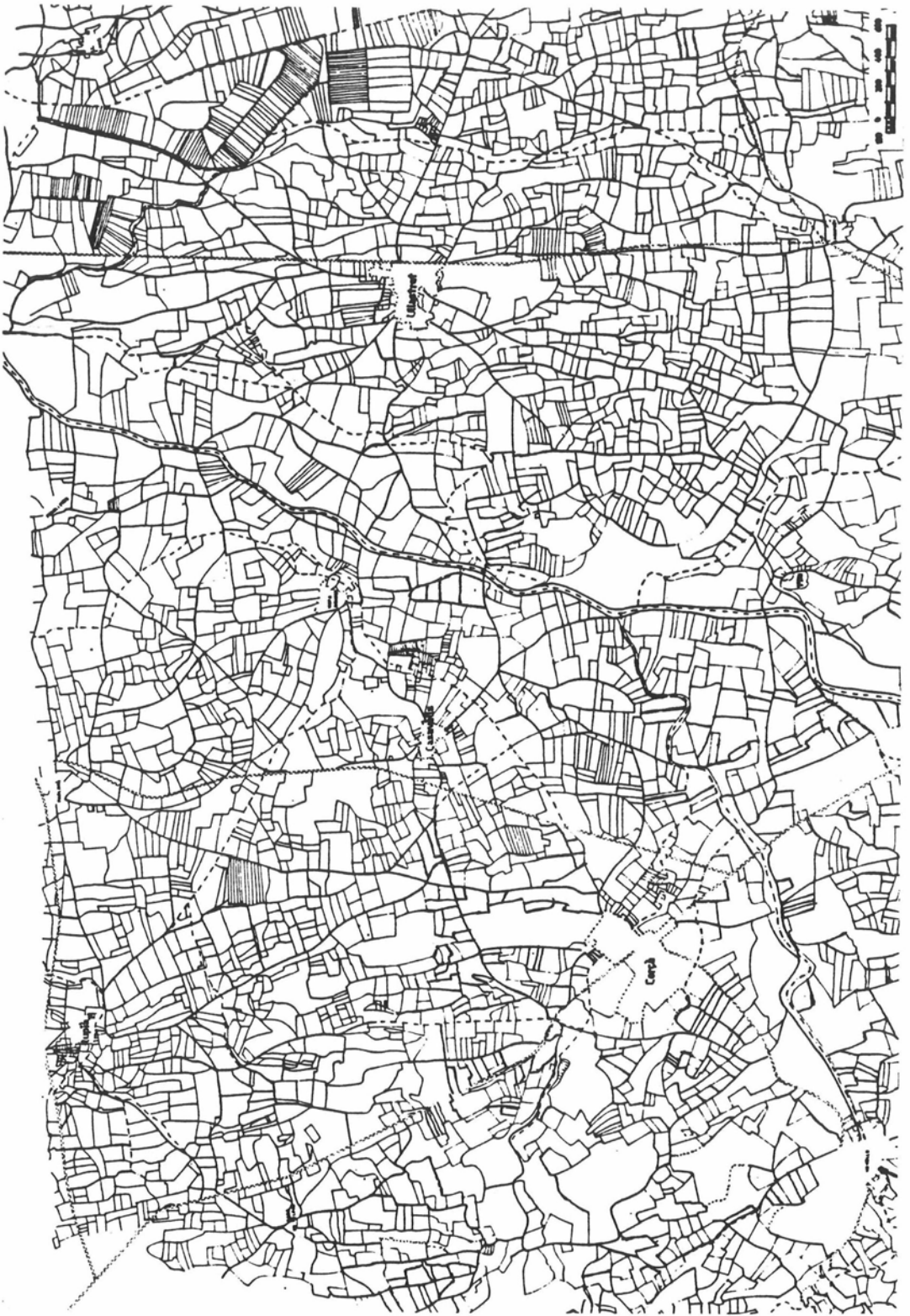
L'anàlisi de la fragmentació del sòl requereix l'elaboració d'un document que ens permeti fer una lectura sintètica del territori des de l'observació global del gra en què es descomposa, des de la interpretació de la qualitat de les delimitacions i la seva correspondència amb la topografia, l'aigua i l'accés. S'analitzaran formes, dimensions i ordres que ens abocaran a la detecció de models d'implantació. En definitiva, s'identificaran "episodis" de formació específics que hauran d'ésser objecte de lectures aïllades, com a instruments de deducció dels processos de fragmentació.

Abordem la confecció del document des de la transcripció de la informació cadastral, sobre una base fotogràfica (vol de 1975) restituïda a escala 1/10.000, de la qual es transferirà un plànol del mosaic en el qual incorporarem els elements infraestructurals de l'estat actual. El nostre propòsit d'interpretació del grau d'artificialització assolida pel territori ha fet aconsellable prendre com a punt de partida del document l'estat actual dels processos d'implantació, i abordar aïlladament al llarg del treball determinades evolucions. Més endavant s'analitzarà la representativitat del model cadastral utilitzat, i la seva idoneïtat com a expressió del criteri de fragmentació.

(vegeu els documents globals dibuixats, corresponents a un ampli sector de la transició i de la zona de penetració al pla, des del qual realitzem les lectures del model fragmentat.)

L'escala 1/10.000 s'ha revelat apta per a l'execució del document i l'anàlisi parcial amb superposició topogràfica, resulta però fàcilment inabordable quan es pretenen lectures globals de gran àmbit, per a les quals el tipus de gra dominant permet graus suficients de definició fins a escala 1/50.000, en la qual d'altra banda no serà intel·ligible la superposició topogràfica. Es treballarà simultàniament sobre diverses escales en funció del tipus d'anàlisi afrontada.

Cal precisar que si bé el referent bàsic del document elaborat és una unitat lligada estrictament a continguts relatius a la titularitat de la peça, i que ja la Llei del Cadastre, de 23 de març de 1906, (art. 6è), definia com parcel·la, aquella unitat superficial encerclada per una línia poligonal pertanyent a una persona física o jurídica concreta, el procés de dibuix realitzat sobre base fotogràfica revela un alt grau de coincidència amb traça i textura perceptibles sobre els documents, aquest fet ens remet a una forta equivalència entre la unitat parcel·la i la unitat contínua d'aprofitament, en altres paraules, correspondència parcel·la-camp.

LA FRAGMENTACIÓ EN LA TRANSICIÓ.

LA FRAGMENTACIÓ EN EL PLA.

Sobre aquesta base, i llevat de la presència d'algunes distorsions, hem valorat la divisió parcel·l·ària representativa de la fragmentació del territori, a efectes de l'anàlisi que abordem, amb el rigor suficient com per no partir d'una imatge falsejada de la realitat d'un espai dividit des de la conjunció d'aquells objectius referits.

Les distorsions bàsiques provenen, d'una banda, de la detecció de traces fotogràfiques de subdivisió en algunes peces, vinculada a l'adaptació topogràfica de la parcel·la, peces que sovint resulten lligades a la delimitació sub-parcel·l·ària, de la qual ja es parlarà més endavant. D'altra banda s'observen distorsions en la divisió del massís o turons arbrats, en els quals la delimitació d'unitats no té en molts casos referències fotogràfiques concretes i resulten parcel·lades unitats de trama i textura contínues, per bé que el referent topogràfic, d'accés o de curs d'aigua és sovint detectable sobre el terreny.

(vegeu en les planes següents diferents sectors dels documents cadastrals utilitzats.)

Les consideracions aportades amb relació a la informació cadastral que utilitzem, reflectides en les mostres gràfiques assenyalades, corresponents a diversos sectors sobre bases cadastrals dels anys 50 i versions revisades actuals, confirmen la validesa de l'ús que aquí en fem per a la construcció del document gràfic global de la fragmentació base del nostre treball. Es tracta de potenciar la funció del cadastre com a catàleg dels paràmetres dimensionals i estructurals que pauten el territori, i com a expressió de l'artificialització del sòl incorporada per l'home en la recerca de l'equilibri entre l'estat natural i la seva adaptació.

Els documents corresponents a les versions del cadastre recentment revisades (La Bisbal, Torroella de Montgrí, Ullastret, Palamós) mostren una divisió molt estable amb relació a l'antic parcel·lari, i una forta restricció de la delimitació subparcel·l·ària. El mosaic resultant tendeix a identificar-se estrictament amb uns límits parcel·laris poc alterats en el temps. (1) (2)

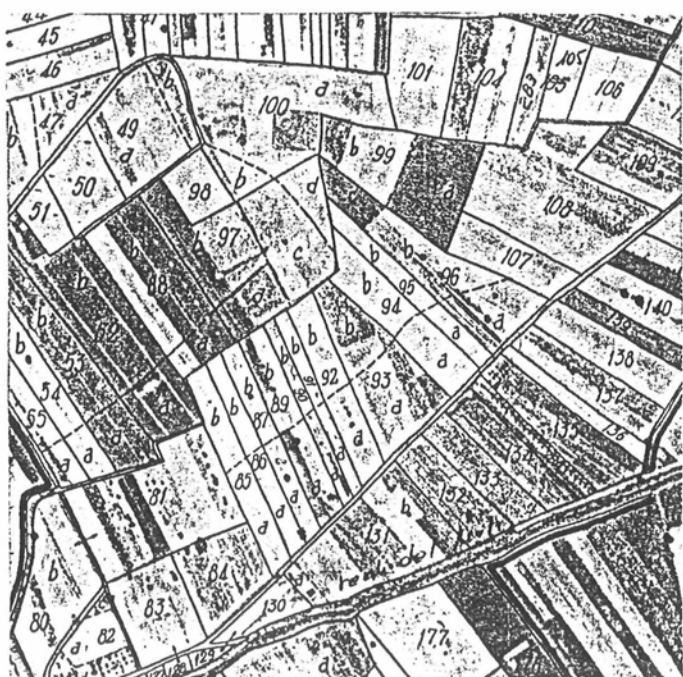
El criteri de definició de subparcel·la ha estat sempre lligat a la diversitat d'usos del sòl i a les intensitats d'aprofitament, des d'un procés tradicional d'estimació empírica sobre el terreny que puntualment ha resultat assimilat a la continuïtat superficial de la peça. El nostre treball es restringeix estrictament a la divisió de base parcel·l·ària, tota vegada que els referents subparcel·laris són territorialment ambigus, conseqüència d'una elaboració basada en criteris econòmics i de recaptació.

Parlabà

Corçà

Verges

ESTABILITAT DE LES DELIMITACIONS PARCELLARIES

ULLASTRET
(cadastre de 1955)

ULLASTRET
(versió revisada - 1986)

La manca de bases territorials o agronòmiques ha estat una constant històrica en la confecció dels documents cadastrals, fet que ha restringit notablement el seu ús interdisciplinari. S'ha constatat que agents com IRYDA en els projectes de concentració parcel·lària de la zona de Colomers utilitzen les seves pròpies bases de dades i ignoren els instruments cadastrals.(3). L'ambigüitat en les delimitacions té un origen afegit en el sistema tradicional de cobrament d'honoraris per treballs de camp basat en el nombre de subparcel·les detectades, que ha comportat tradicionalment resultats poc rigorosos i en desacord amb els aprofitaments reals de les finques.

(1).- *Es a partir de 1987 amb la creació del Centre de Gestió Cadastral i Cooperació Tributària, que s'impulsa l'adequació dels cadastres de rústega, i es preveu completar en el trienni 1989- 1991 l'actualització de tot el territori. Es simplifica el criteri de definició de subparcel·les, i es determinen els aprofitaments de cada unitat d'acord amb els tipus de conreus i rendiments en cicles complets de diversos anys, el dibuix tendeix per tant a peces més grans. Hi ha quatre elements bàsics de definició de subparcel·les:*

-Canvi en l'aprofitament per variació en la tipologia del conreu o per classe de sòl (secà - regadiu).

-Dintre d'un mateix tipus de sòl o de conreu, hi pot haver diverses categories amb relació a la qualitat del sòl.

-Existència d'un camí privat o d'edificacions.

-Criteri fiscal basat en diferències de bonificació que s'aplica ocasionalment en plantacions fetes per etapes.

La revisió es porta a terme per empreses privades, les quals en el cas de Girona mostren manca de rigor en l'actualització, segons manifesta el propi Centre de Gestió.

(2).- *En aquest cas només es detecten alteracions significatives de la divisió, respecte dels plànols parcel·lars anteriors al canvi de segle que s'han trobat als Ajuntaments de Monells i Rupit i a l'Arxiu Històric Comarcal de La Bisbal (parcel·lari de Vulpellac) en els quals, malgrat tot, la permanència de les traces actuals es palesa amb discontinuïtats. (vegeu Cap I, pg. 73 per al cas de Vulpellac.)*

(3).- *Vegeu informació sobre els processos de formació dels documents cadastrals en el capítol "Historia del Catastro de Rustica en España" d'Amparo Ferrer i Josefina Cruz, en El Catastro en España vol II., De 1906 a la Epoca Actual. (Ministerio de Economía y Hacienda 1988.).*

Del relleu accidentat al pla, les peces evolucionen amb una progressiva geometrització i ordenació, que els sistemes de reg accentuen.